

QARAQALPOG'ISTONDA MOLIVAVIY BARQARORLIGINI MUSTAXKAMLASHDA CHET-EL TAJRIBASINI QO'LLASHNING AYRIM MUXIM JIXATLARI

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

To'rtko'l fakulteti tyutori

Ametov Quvondiq Mamatjonovich

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

To'rtko'l fakulteti Soliq va soliqqa tortish

yo'nalishi 3-kurs bakalavriyat talabasi

Muhamedov Muzaffarjon Axrorjon o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqola Qoraqalpog'iston sharoitida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda xorijiy tajribani amaliy moslashtirish muammosini tahlil qiladi. Tadqiqotda qiyosiy institutsional yondashuv, normativ-huquqiy tahlil va amaliy holatlarni konseptual sintez qilish usullari qo'llandi. Natijada fiskal intizom, risk-boshqaruv va mahalliy daromad bazasini kengaytirish bo'yicha moslashtiriladigan yechimlar asoslandi. Ilmiy hissa hududiy moliyaviy barqarorlik uchun moslashuv mezonlarini taklif etishdadir.

Kalit so'zlar: Qoraqalpog'iston, moliyaviy barqarorlik, fiskal barqarorlik, byudjet risklari, mahalliy daromadlar, qarz boshqaruvi, institutsional islohotlar

Hududiy rivojlanishning zamonaviy bosqichida moliyaviy barqarorlik tushunchasi faqat byudjet taqchilligi yoki qarz ko'rsatkichlari bilan cheklanmay, hududning daromad bazasi sifati, xarajat majburiyatlari boshqaruvi, risklarga chidamlilik, hamda davlat xizmatlari moliyalashtirilishining uzluksizligi kabi ko'p komponentli tizim sifatida namoyon bo'ladi. Qoraqalpog'iston iqtisodiyoti tarmoqlarining tabiiy-iqlim sharoitlari, infratuzilmaviy cheklovlar, ayrim sohalarda mavsumiylik va resurslardan foydalanish samaradorligi bilan bog'liq omillar moliyaviy barqarorlikni boshqarishda alohida yondashuvni talab qiladi. Shu sababli xalqaro amaliyotda sinovdan o'tgan fiskal qoidalar, o'rta muddatli byudjet

rejalashtirish, dasturiy byudjetlashtirish, davlat moliyasida risklarni boshqarish va mahalliy daromad manbalarini diversifikatsiya qilish kabi mexanizmlarni hudud sharoitiga mos qo'llash masalasi ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Mavzuning ilmiy muammosi shundaki, xorijiy tajriba ko'pincha tayyor "model" sifatida talqin qilinadi, holbuki hududiy moliyaviy barqarorlikka ta'sir qiluvchi institutsional tuzilma, vakolatlar taqsimoti, transferlar tizimi, soliqqa tortish bazasi va ma'lumotlar sifati kabi omillar bir-biridan keskin farqlanadi. Shunday sharoitda asosiy tadqiqot bo'shlig'i xorijiy yondashuvlarni Qoraqalpog'istonning institutsional va iqtisodiy xususiyatlariga moslashtirish mezonlari yetarlicha ishlab chiqilmaganidadir. Adabiyotlarda fiskal barqarorlik ko'rsatkichlarini hisoblash va makro darajadagi qarz barqarorligi masalalari keng yoritilgan bo'lsa-da, hudud darajasida "moslashtirish"ning amaliy algoritmi, ya'ni qaysi instrument qanday shartlarda natija berishi, qaysi risklar kuchayishi va qanday kompensator mexanizmlar zarurligi masalalari ko'proq fragmentar ko'rinishda qolmoqda. Xususan, davlat moliyasini boshqarishda institutsional sifati yuqori bo'lgan mamlakatlar tajribasini to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish ma'lumotlar ochiqligi, audit infrastrukturallari va kadrlar salohiyati yetarli bo'lmagan sharoitda kutilmagan tranzaksiya xarajatlarini yuzaga keltirishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, Qoraqalpog'istonda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda xorijiy tajribani tanlab olish, moslashtirish va bosqichma-bosqich joriy etishning ilmiy asoslangan yondashuvi zarur. Qoraqalpog'istonda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash uchun xorijiy tajribaning amaliy moslashtiriladigan jihatlarini aniqlash va ularni joriy etishning institutsional shartlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar izchil yechiladi: birinchidan, hududiy moliyaviy barqarorlikni baholashning konseptual doirasi aniqlanadi; ikkinchidan, xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan fiskal boshqaruv instrumentlari guruhlanadi va ularning moslashuv shartlari ko'rsatiladi; uchinchidan, Qoraqalpog'iston sharoitida ustuvor yo'nalishlar sifatida daromad bazasini kengaytirish, xarajatlar samaradorligini oshirish, risklarni boshqarish va qarz siyosati intizomini kuchaytirish bo'yicha

natijalar tizimlashtiriladi; to'rtinchidan, ushbu natijalarning amaliy oqibatlari va cheklovlari muhokama qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi institutsional va fiskal boshqaruv nazariyalarining qiyosiy tahliliga tayangan holda qurildi. Avvalo, hududiy moliyaviy barqarorlik tushunchasi "daromadlar barqarorligi, xarajat majburiyatlari boshqaruvi, fiskal risklar va moliyaviy shaffoflik" komponentlari orqali kontseptuallashtirildi; bu yondashuv turli mamlakatlarda fiskal qoidalar, o'rta muddatli byudjet rejalashtirish va davlat moliyasi statistikasini takomillashtirish tajribalarini yagona analitik ramkada ko'rishga imkon berdi. Keyingi bosqichda qiyosiy institutsional usul qo'llanib, fiskal markazlashuv darajasi, transferlar dizayni, mahalliy soliqlar vakolati va audit nazorati mexanizmlarining turli modellari "moslashtirish imkoniyati" mezonlari bo'yicha saralandi. Bunda moslashtirish imkoniyati deganda instrumentning huquqiy mosligi, ma'lumotlar bilan ta'minlanganligi, boshqaruv salohiyati, hamda kutiladigan tranzaksiya xarajatlari nisbatining maqbulligi tushunildi.

Empirik-analitik qismda normativ-huquqiy manbalar va ochiq siyosiy hujjatlar emas, balki konseptual-amaliy yo'naltirilgan ikkilamchi tahlil ustuvor bo'ldi: byudjet jarayoni bosqichlari, rejalashtirish ufqi, xarajatlarni baholash amaliyoti, hamda fiskal risklar reyestri kabi instrumentlar bo'yicha xalqaro tashkilotlar tavsiyalari va ilmiy adabiyotlarda berilgan yondashuvlar tizimlashtirildi. Shu bilan birga, Rossiya maktabining byudjet federalizmi va hududiy moliya nazariyalaridan foydalanib, transferlar va mahalliy daromadlar o'rtasidagi rag'bat muvozanati tahlil qilindi. O'zbekiston tadqiqotchilarining hududiy byudjetlar barqarorligi, soliqlar bazasini kengaytirish va davlat moliyasini boshqarish bo'yicha qarashlari esa muammo qo'yilishi va amaliy takliflarni hudud sharoitiga "kalibrlash"da metodik tayanch vazifasini bajardi.

Tanlangan usullar maqola maqsadiga mos, chunki ular bir tomondan xorijiy tajribaning umumiy tamoyillarini ajratib olishga, ikkinchi tomondan esa Qoraqalpog'istonning institutsional cheklovlari sharoitida implementatsiya bosqichlarini aniqlashtirishga imkon beradi. Tadqiqotda sonli hisob-kitoblar

keltirilmasdan, sabab-oqibat bog‘lanishlari, rag‘batlar tizimi va institutsional moslik masalalari chuqur tahlil qilindi; bu yondashuv hududiy moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan boshqaruv qarorlarini asoslash uchun muhim bo‘lgan konseptual aniqlikni ta‘minlaydi.

Tadqiqot natijalari xorijiy tajribani Qoraqalpog‘iston sharoitida qo‘llashda uchta asosiy yo‘nalish eng yuqori amaliy samara berishini ko‘rsatadi: fiskal intizom va o‘rta muddatli rejalashtirishni kuchaytirish, daromad bazasini barqarorlashtirish va diversifikatsiya qilish, shuningdek fiskal risklar hamda qarz majburiyatlarini boshqarish tizimini institutsional jihatdan mustahkamlash. Birinchi yo‘nalish bo‘yicha aniqlangan asosiy natija shuki, fiskal intizomni faqat cheklovlar orqali emas, balki maqsadli ko‘rsatkichlar va javobgarlik zanjiri orqali mustahkamlash zarur. Xorijiy amaliyotda qo‘llaniladigan o‘rta muddatli byudjet doirasi xarajatlar “bazasi”ni realist baholash, yangi tashabbuslarning to‘liq qiymatini oldindan ko‘rish va keyingi davrlardagi majburiyatlar bosimini pasaytirishga xizmat qiladi. Qoraqalpog‘iston uchun moslashtiriladigan jihat sifatida uch yillik rejalashtirish ufqini faqat prognoz ko‘rsatkichlari bilan chekلامasdan, sektoral limitlar va natija ko‘rsatkichlari bilan bog‘lash, shu bilan birga kutilmagan tushumlar yoki xarajatlar o‘zgarishiga javob beradigan ehtiyot mexanizmlarini kiritish taklif etiladi. Bu natija hududiy darajada resurslar taqsimotining “reaktiv” xususiyatini kamaytirib, qaror qabul qilishni oldindan ko‘ra bilishga tayangan boshqaruvga yaqinlashtiradi.

Ikkinchi yo‘nalish bo‘yicha natijalar mahalliy daromad bazasini kengaytirish masalasida faqat soliq stavkalarini o‘zgartirish emas, balki soliq bazasini aniqlashtirish, ma‘murchilik sifatini oshirish va iqtisodiy faollikni legallashtirish bilan bog‘liq kompleks yondashuv ustuvor ekanini ko‘rsatadi. Xorijiy tajribada mahalliy byudjet barqarorligini kuchaytiruvchi muhim omil sifatida mol-mulk va yerga oid to‘lovlar bazasini yangilash, kadastr ma‘lumotlari bilan fiskal ma‘lumotlar integratsiyasi hamda xizmatlar sifati va to‘lov intizomi o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuchaytirish mexanizmlari ajratib ko‘rsatiladi. Qoraqalpog‘istonda ushbu instrumentlarning moslashtiriladigan jihati shundaki, daromadlarni oshirish uchun qo‘shimcha yuklamadan ko‘ra, hisobga olishning aniqligi va to‘lov intizomini

rag'batlantirish orqali barqaror oqim yaratiladi. Natijada transferlarga yuqori qaramlik sharoitida ham o'z daromadlarining prognozlanishi yaxshilanadi va xarajat majburiyatlarini rejalashtirishdagi noaniqlik kamayadi.

Uchinchi yo'nalish bo'yicha eng muhim natija fiskal risklarni boshqarishning institutsional arxitekturasi hududiy moliyaviy barqarorlikning "yashirin" tayanchi ekanini asoslaydi. Xalqaro amaliyotda fiskal risklar reyestri, shartli majburiyatlar monitoringi, davlat korxonalarini faoliyatidan kelib chiqadigan kvazifiskal risklarni baholash hamda ichki auditning mustaqil funksiyasi byudjet barqarorligini ta'minlashning ajralmas elementi sifatida qaraladi. Qoraqalpog'iston sharoitida moslashtiriladigan jihat sifatida risklarni faqat moliyaviy ko'rsatkichlar orqali emas, balki loyihalarning hayotiy sikli, xarid jarayoni, ekspluatatsiya xarajatlari va xizmat ko'rsatish sifati bilan bog'liq operatsion risklar bilan birgalikda yuritish taklif etiladi. Bu natija davlat investitsiyalari va infratuzilma loyihalarida keyingi xarajatlar bosimini oldindan baholash orqali "kelajakda to'planadigan" majburiyatlar xavfini kamaytiradi.

Natijalar shuningdek, qarz siyosati va majburiyatlarni boshqarishda ehtiyotkor yondashuv hududiy barqarorlik uchun alohida ahamiyatga egaligini ko'rsatadi. Xorijiy tajribada submilliy darajadagi qarz cheklovlari odatda fiskal qoidalar, shaffof hisobot va kreditorlar uchun tushunarli risk ko'rsatkichlari bilan qo'llab-quvvatlanadi, bu esa qarzning maqsadga muvofiqligi va qaytarish intizomini kuchaytiradi. Qoraqalpog'iston uchun moslashtiriladigan natija sifatida qarz portfelini boshqarishda muddat, valyuta va foiz risklarini minimal darajada ushlab turish, shuningdek investitsiya loyihalarining "daromad keltirish" salohiyatini real baholashni majburiy standartga aylantirish ko'rsatiladi. Bunda maqsad qarz olishni kengaytirish emas, balki mavjud va ehtimoliy majburiyatlar doirasida moliyaviy barqarorlikni himoya qiluvchi tartiblarni kuchaytirishdir.

Yana bir tizimli natija shundan iboratki, xorijiy tajribani joriy etishda ma'lumotlar sifati va shaffoflikni oshirish "ikkinchi darajali" vazifa emas, balki barcha instrumentlarning ishlash sharti hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda byudjet ma'lumotlarining tasnifi, dasturlar kesimidagi natijadorlik ma'lumotlari, hamda

audit xulosalarining amaliy qayta aloqasi boshqaruv sifatini oshiradi. Qoraqalpog‘iston sharoitida bu natija ochiq va taqqoslanadigan byudjet axboroti, xarajatlar samaradorligi bo‘yicha ichki tahlil hamda jamoatchilikka mo‘ljallangan sodda hisobotlar orqali ishonch omilini kuchaytirish bilan izohlanadi; ishonch esa moliyaviy intizom va to‘lov intizomiga bilvosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Olingan natijalar hududiy moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda “instrument”dan ko‘ra “institut” muhimroq ekanini ko‘rsatadi, ya‘ni fiskal qoida yoki o‘rta muddatli reja o‘z-o‘zidan natija bermaydi, ularni qo‘llashni ta‘minlaydigan javobgarlik, audit, ma‘lumotlar sifati va rag‘batlar tizimi mavjud bo‘lsa, samaradorlik yuzaga chiqadi. Musgrave davlat moliyasining funksiyalari orqali barqarorlik, taqsimot va resurslarni joylashtirish vazifalari muvozanatini ta‘kidlagan bo‘lib, hududiy darajada bu muvozanat ko‘pincha cheklangan daromadlar sharoitida xarajat majburiyatlarining kengligi bilan murakkablashadi. Shu nuqtayi nazardan, maqolada taklif etilgan o‘rta muddatli rejalashtirish va xarajatlarni natijadorlik bilan bog‘lash yondashuvi barqarorlik funksiyasini kuchaytiradi, biroq u resurslarni joylashtirish samaradorligini oshirish bilan qo‘llab-quvvatlanmasa, oddiy “hisobot uchun rejalashtirish”ga aylanib qolishi xavfi mavjud. Demak, xorijiy tajribani moslashtirishda ma‘lumotlar va kadrlar salohiyatiga investitsiya qilish muqarrar shart sifatida qaralishi kerak.

Rossiya tadqiqotlarida byudjet federalizmi doirasida transferlar tizimining rag‘batlantiruvchi yoki susaytiruvchi ta‘siri keng yoritiladi va “yumshoq byudjet cheklovi” fenomeni hududiy intizomni pasaytirishi qayd etiladi. Ushbu pozitsiyalar bilan solishtirilganda, Qoraqalpog‘iston sharoitida transferlarga bog‘liqlikni darhol kamaytirishdan ko‘ra, transferlarning dizaynini natijadorlik va maqsadli ko‘rsatkichlar bilan uyg‘unlashtirish, shu bilan birga o‘z daromadlarini oshirish uchun ma‘murchilik va bazani aniqlashtirish instrumentlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqroq ko‘rinadi. Ya‘ni muammo transferning o‘zida emas, transferning rag‘bat arxitekturasida. Agar transferlar xarajatlar samaradorligi va xizmatlar sifati indikatorlari bilan bog‘lanmasa, hududiy boshqaruv “xarajatni ko‘paytirish” orqali resurs jalb qilishga intilishi mumkin; bu esa barqarorlikka zid. Shu sababli maqola

natijalarida ilgari surilgan shaffoflik, ichki audit va risk-reyestr kabi institutlar transferlar tizimining rag'batlarini to'g'rilovchi mexanizm sifatida ham talqin qilinadi.

Xalqaro adabiyotlarda davlat moliyasini boshqarishning zamonaviy modelida fiskal risklarni identifikatsiya qilish va oshkora e'lon qilish bo'yicha yondashuvlar yetakchi o'rin tutadi, chunki yashirin majburiyatlar ko'pincha inqiroz davrida ochilib, keskin fiskal moslashuvni majbur qiladi. Ushbu yondashuvni Qoraqalpog'iston sharoitiga ko'chirishda muhim nuqta shundaki, risk-reyestr formal hujjat emas, balki qaror qabul qilish jarayoniga integratsiyalashgan boshqaruv amaliyoti bo'lishi lozim. Allen va Tommasi tahriri ostidagi ishlar davlat moliyasini boshqarishda byudjet jarayoni intizomi va nazorat tizimlari uyg'unligini ta'kidlaydi; bu uyg'unlik bo'lmasa, rejalashtirish va ijro o'rtasida uzilish paydo bo'ladi. Qoraqalpog'istonda ham risklarni boshqarishning amaliy qiymati aynan shunda: investitsiya va xarid qarorlarida keyingi ekspluatatsiya xarajatlari, servis sifati va shartnoma intizomi oldindan baholansa, byudjetga bosim beruvchi kutilmagan xarajatlar kamayadi. Bu esa barqarorlikni "hisobot" orqali emas, real operatsion boshqaruv orqali mustahkamlaydi.

O'zbekiston olimlarining hududiy rivojlanish va moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligi bo'yicha qarashlari kontekstida maqola natijalari mahalliy daromad bazasini kengaytirishni iqtisodiy faollikni rag'batlantiruvchi institutsional muhit bilan bog'laydi. Bu yerda muhim farq shundaki, daromadlarni ko'paytirishning tezkor ma'muriy usullari qisqa muddatda tushum keltirishi mumkin, biroq uzoq muddatda investitsion muhitga va yashirin iqtisodiyot ulushiga ta'siri orqali barqarorlikka salbiy bosim berishi ehtimoli mavjud. Shu bois xorijiy tajribaning moslashtiriladigan eng muhim jihati sifatida "ma'lumotlar aniqligi va xizmatlar sifati" orqali soliq to'lovchi bilan davlat o'rtasidagi fiskal shartnoma elementlarini kuchaytirish qaraladi; bunday yondashuv barqaror daromad oqimini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, Stiglitz davlat sektorining samaradorligi masalasida axborot asimmetriyasi va rag'bat muammolarini alohida urg'ulaydi, bu esa byudjet

resurslarini taqsimlashda shaffoflik va baholash tizimining rolini kuchaytiradi. Mazkur nazariy yondashuv bilan muvofiq ravishda, maqolada taklif etilgan natija ko'rsatkichlariga tayangan rejalashtirish va ichki auditni kuchaytirish hududiy darajada axborot asimmetriyasini kamaytiradi. Biroq bu jarayonda "ko'rsatkichlar inflyatsiyasi", ya'ni ko'p indikatorlar orasida haqiqiy natijani o'lchaydiganlari yo'qolib qolishi xavfi bor. Shuning uchun moslashtirishning ilmiy jihatdan muhim sharti sifatida indikatorlar soni emas, ularning sabab-oqibat zanjiri va boshqaruv qarorlariga ta'sir kuchi mezon bo'lishi lozim.

Xulosa: Qoraqalpog'istonda moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda xorijiy tajribani qo'llashning eng muhim jihati tayyor modellarni ko'chirish emas, balki institutsional moslashtirish mezonlari asosida instrumentlarni tanlash va bosqichma-bosqich joriy etish ekanini asoslab berdi. O'rta muddatli rejalashtirishni natijadorlik bilan bog'lash, mahalliy daromad bazasini ma'lumotlar aniqligi va ma'murchilik sifati orqali kengaytirish, fiskal risklar reyestri hamda ichki auditni qaror qabul qilish jarayoniga integratsiyalash hududiy barqarorlikning amaliy tayanchlari sifatida belgilandi. Ilmiy hissa sifatida xorijiy tajribani hudud sharoitiga moslashtirishning konseptual ramkasi va amaliy ustuvorliklari tizimlashtirildi. Amaliy jihatdan esa byudjet intizomi, shaffoflik va risk-boshqaruvni kuchaytirish orqali resurslar taqsimotining prognozlanishi va barqarorligi oshishi kutiladi. Kelgusida tadqiqotlar Qoraqalpog'iston sharoitida mahalliy daromadlar elastikligi, transferlar rag'batlari va investitsiya loyihalarining hayotiy sikl xarajatlarini baholash metodikasini empirik ma'lumotlar asosida chuqurlashtirishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев А. М. Худудий иқтисодиёт ва молиявий ресурслар самарадорлиги. Тошкент, Иқтисод-Молия, 2019. 256 б.
2. Бухвальд Е. М., Валентей С. Д. Бюджетный федерализм и региональное развитие. Москва, ИНФРА-М, 2018. 304 с.
3. Юсупов С. А. Давлат молиясини бошқариш: назария ва амалиёт. Тошкент, Фан, 2020. 288 б.

4. Hallerberg M., Strauch R., von Hagen J. Fiscal Governance in Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 248 p.
5. Musgrave R. A. The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy. New York, McGraw-Hill, 1959. 628 p.
6. Stiglitz J. E. Economics of the Public Sector. New York, W. W. Norton, 2000. 940 p.